

ВИТОКИ ТА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ КНЯЖИХ ЧАСІВ

Стаття присвячена дослідженню національних фінансів України через історичну призму, що охоплює період від виникнення найдавніших державних утворень на території українських земель та Княжу добу – Київську Русь і Галицько-Волинську державність. Висвітлено першооснови творення фінансових інститутів української державності.

This article is dedicated to the study of the national finance of Ukraine through the historical prism which includes the period from the beginning of the oldest states on the territory of Ukraine and the Princes' period – Kyiv Rus' and Halychko-Volynsky statehood. The basics of the financial institutions of the Ukrainian statehood are being discovered.

Постановка проблеми. Здобутки минулого становлять фундамент для ефективного моделювання майбутнього, зокрема це стосується культурної спадщини національного фінансотворення, традиції якої закладалися на наших землях з найдавніших часів і передавалися у часи державотворчих процесів. Адже, як стверджують деякі науковці, фінанси виникли з появою держави, для існування якої були потрібні певні ресурси – спочатку у вигляді натуральних податей і трудових повинностей, а потім у грошовій формі [17, с. 39]. Саме витоки та поступальний розвиток національних державних фінансів княжих часів і стали предметом уваги в даному дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти дослідження проблематики виникнення та розвитку фінансів були опрацьовані такими науковцями, як: О. Василик, Л. Кухарець, В. Оспіщев, Ю. Пасічник, Н. Полонська-Василенко та ін. Є очевидним, що висвітлення питань щодо національних фінансів потребують системного підходу і вимагають відповідного наукового обґрунтування, а тому *метою статті* є дослідження першоджерел виникнення та розвитку національних фінансів в історичному розрізі на основі детального розгляду головних похідних українських державотворчих процесів.

Виклад основного матеріалу. Розгляд еволюційних процесів формування людського суспільства свідчить, що люди завжди існували окремими сім'ями, які були беззахисними перед природними стихіями, не могли успішно розвиватись в матеріальному і моральному відношенні, не завжди були в змозі себе захистити. Тому, для успішного протистояння усім факторам, що могли негативно впливати на розвиток людського роду на землі, почали створюватися перші об'єднання людей: громади, общини, які з часом трансформувалися у організоване людське суспільство – державу [6]. Як виявилось, для нормального існування держави та виконання нею відповідних функцій, необхідно було створити систему товарообміну, у якій би діяли чіткий порядок товарних відносин та еквіваленти товарного обміну – гроші. Тому фінансові відносини виникли і тривалий час розвивалися як система мобілізації коштів, матеріальних і фінансових ресурсів для потреб правлячої еліти різних форм державних утворень і оборони певної території [2 с. 3].

На українських землях історія товарно-грошових відносин та виникнення фінансів бере початок від найдавніших часів. Найбільш ранніми формами фінансово-економічних відносин були: натуральний податок, різного роду збори та повинності на користь правителя, які формували своєрідний централізований фонд грошових коштів. Таким чином, у процесі утворення такого фонду, вони ставали первинною формою фінансових відносин між населенням і владою. З розвитком держави посилюється її вплив на трансформацію економічних процесів. Це призводить до необхідності формування державних доходів і видатків, які складають більш загальну фінансову систему грошових відносин – державний бюджет.

Цікаво простежити історичний характер еволюції фінансів деяких державних утворень, які існували на українських землях більше як 2500 років тому [7, с. 96]. Одними з таких утворень є античні міста-держави, які були засновані на території сучасної України, зокрема: Тіра (на місці сучасного Білгород-Дністровського), Ольвія (сучасне с. Парутине Миколаївської області на правому березі Бузького лиману), Керкінітида (на місці сучасної Євпаторії), Херсонес (околиці сучасного Севастополя), Феодосія, Пантікапей (сучасне м. Керч) тощо.

Ці державні утворення карбували або відливали власні монети, які були своєрідним знаком державності, джерелом історичних, культурних та політичних відомостей про той чи інший період їх становлення та поступу. Серед перших еквівалентів грошей були наконечники стріл (Скіфська держава), а також монети у формі дельфінів, риб тощо, які карбувалися в інших державних утвореннях Українського Причорномор'я. У грошовому обігу знаходились також срібні та мідні монети – імітації денаріям з портретами римських імператорів. «Зображення герба-емблеми або імені правителя на монеті було дуже важливим, оскільки лише держава могла випускати монету, а суверенним правителем вважався государ, який чеканив власну монету» [15]. Спостерігаючи за зміною портретів на монетах того часу, можна багато довідатись про історію тієї чи іншої держави, її культуру та історичні традиції.

Досить цікавою є історія виникнення грошей на теренах наших пращурів. Так, через обожнювання Дніпра, з'являються монети, присвячені Борисфену – богу річок і покровителю торгівлі. На монетах Босфору грифон охороняє головні багатства країни: хлібний колос – на золотих та рибу – на мідних. На українських землях існувало багато державних утворень, які передували появі української держави нового типу – Київської Русі та формували її фінансової системи. Зокрема, корінне населення.

Подніпров'я, Подністров'я, Побужжя, що в IV ст. об'єдналися в державний союз, тим самим створивши свою державність, стали називатися антами. Побутує думка, що знали їх свого часу під назвою «крайніх», що живуть «на краю», «окраїнних людей». Цілком можливо, що саме від антів бере свій початок назва нашої держави і народу. Згідно з історичними джерелами в V ст. держава антів охоплювала територію від Дону, Чорного моря до Богемії. Проіснувала держава антів близько трьох століть. Її культура, форми та методи господарювання стали продовженням формування та становлення основних засад Київської держави. Розглядаючи історичні етапи розвитку державотворення на українських землях слід відмітити, що одним з найбільш ґрунтовних державних утворень з центром у Києві (482–882 рр.) була Куявія, про яку згадується у багатьох арабських, візантійських і західноєвропейських джерелах під назвою Куяба (Куявія) [5].

Державні утворення наших пращурів започаткували своєрідність культури, сформували цінності та стали вагомим джерелом підтвердження нашої ідентичності та традицій у державотворчих процесах. Особливо найбільш глибинно це знайшло відображення при формуванні та поступі давньоукраїнської держави – Київської Русі, за часів якої бере початок системне налагодження та функціонування фінансового національного господарства. Значний інтерес, з точки зору фінансового національного державотворення, представляє аналіз збору податків, сплати мита, грошового господарства, формування доходів та видатків княжої казни. Слід зазначити, що для цього кожен із князів використовував свої методи управління товарно-грошовими потоками, які безпосередньо перебували у його віданні. Для збирання мита і данини він призначав особливих чиновників-митників, данщиків, пятенщиків, які не залежали від намісників і волостелів. Різного роду урядові розпорядження робилися князем безпосередньо на їхнє ім'я, гроші, які вони збирали, вносилися самому князеві або тому, кому він наказував; скарги на їхні неправильні дії подавалися безпосередньо князю [8, с.105, 107].

Трохи згодом з'являються особливі княжі агенти – збирачі податків. Одним з найдавніших податків Київської Русі на українських землях було подимне – від одиниці оподаткування: "диму", "дому", селянського двору, яке платили натурою та частково грішми. Інший древній податок – полюддя, який збирався під час об'їздів князем та його дружиною своїх володінь. Ще одним джерелом наповнення казни було поплужне – земельний податок, одиницею оподаткування якого був плуг. Ці три види податків існувати навіть після розпаду Київської Русі – спочатку на землях Галицько-Волинського князівства, а згодом за часів литовсько-української та литовсько-польської держави. Державні доходи склалися переважно з данини населення, яка сплачувалася продуктами промислів і сільського господарства, а вже пізніше – грішми.

З часом данина перетворилася в «систематичний прямий податок» – дари (добровільне підношення підданих), оброк (плата за користування земельними надрами, знаряддями праці) тощо, який повинні були сплачувати всі підлеглі народи. Виконувався він двома способами: повозом – коли його привозили в Київ, та полюддям – коли князі, або їх дружинники самі за ним їздили. Збиралося воно восени і мало характер періодичних походів князя чи його уповноважених, а згодом перетворилося в регулярний податок. Спочатку податки існували у вигляді безсистемних платежів, що призводило до різного роду зловживань з боку збирачів та непокори населення. Під час полюддя 945 року Київський князь Ігор спробував двічі стягнути данину з древлян, за що вони його вбили. Цей випадок примусив його дружину – княгиню Ольгу, «... уважно поставитися до справи оподаткування людності» [10, с. 46]. Вона більш предметно підійшла до справи оподаткування та стягнення мита, системно впорядкувши стабільність надходження податків.

Ольга вважається засновницею податкової системи, створивши не лише спеціальний апарат із державних чиновників, а й установивши такі норми і правила збору данини, які забезпечували княжу казну і не викликали невдоволення з боку населення. Від системи полюддя, яке існувало до неї, вона перейшла до нового порядку стягнення данини, запровадивши адміністративно-фінансові пункти, так звані „становища”, використовуючи для цього центри сільських общин – погости та двори, куди звозили данину. Збирали данину спеціально послані для цього уповноважені чиновники від князівської адміністрації.

Були встановлені „оброки”, „уроки”, „устава”, „дані”, які визначали зміст і розмір данини [20, с. 24, 36, 40], про що доводилося до відома громадян наперед. Податки за часів Ольги сплачувалися переважно хутром, а грошовою одиницею була «куна» – шкурка куниці. Ольга започаткувала стабільність надходжень до казни з власних княжих угідь.

Данину з древлян, а також можна припустити, що й з інших племен, було поділено на три частини: дві йшли на Київ, а третина на Вишгород – місто Ольги. В цьому прослідковується ідея поділу між державним прибутком і власністю князя, що свідчить про високий рівень розуміння державницького підходу в людей X століття. Ольга встановлювала «ловища» по всій землі, «перевесища» по Дніпру та Десні; ці обидва терміни стосувались до полювання: так вона позначала території, які повинні були постачати державі хутро. «Перевесища» охоплювали район, де вилилися бобри, хутро яких мали дуже високу цінність як в Європі, так і в Арабському халіфаті.

Ольга ставила «знамення», які стосувалися іншої галузі державних зборів, як один із видів ранньої форми державного бюджету: бортних дерев, де були рої бджіл. Бортне бджільництво давало мед і віск, які теж були цінним предметом експорту [13]. Таким чином, вперше було запроваджено елементи розмежування розподілу між державною княжою казною і власними доходами князя. В цьому визначалась ідея поділу між бюджетом держави і власністю князів, що засвідчувало високий рівень державного мислення як керівної еліти, так і суспільства в цілому. Крім того, княгиня Ольга закладала нові міста, села, погости (адміністративна одиниця в Київській Русі), активно проводила й інші внутрішні державні перетворення, запровадивши дійовий державний апарат, який дозволив їй правити близько двадцяти років без значних соціальних і військових потрясінь. Вона зробила першу спробу щодо реформи податкової системи, яка спрямовувалась на впорядкування збору податків з визначенням тогочасного адміністративно-територіального устрою і фінансової системи, що діяла на території сучасних українських земель [11, с. 73–74].

Особливий внесок у державотворчі процеси взагалі та фінансову культуру зокрема вніс Володимир Великий, за правління якого Київська держава постала як одна з наймогутніших в Європі. На основі встановлення династичних шлюбів та мудрої дипломатії Володимир об'єднав навколишні племена, ставши єдиновладним правителем Київської Русі. За його князювання Київська Русь досягла вершини політичної могутності та стабільності, економічного і культурного розвитку. Запровадження Володимиром християнства дозволило Київській Русі стати в один ряд із розвинутими державами Європи та Азії [11, с. 74]. Крім того, авторитет Володимира, серед інших європейських правителів, підтримувався його високою освіченістю. Так, серед практичних порад «Поученія», є порада бути уважним до чужинців, до купців, бо «кожен з них несе по світу добру чи лиху славу» [14].

Володимир провів адміністративну реформу, суть якої полягала в тому, що наприкінці 80-х років X ст. він послав 12 своїх синів, а також близьких до себе людей: бояр та старших дружинників до різних міст Київської Русі для забезпечення внутрішньодержавної єдності. Він повернув до складу Київської Русі окремі території, які на той час відійшли від неї та став її верховним володарем. За Володимира завершився процес формування цілісності території держави та чітко визначилися її кордони: на сході вони сягали межиріччя Оки і Волги; на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни; на півночі – Чудського, Ладозького, Онезького озер; на півдні – Дону, Росі, Сули і Південного Бугу. Такі заходи позитивно вплинули на застосування нових форм управління у процесах державотворення та поповнення доходів княжої казни, а введення законів: "Устав земельний", "Закон руський" вдосконалював діючу на той час фінансову систему загалом [11, с. 75].

Під час правління князя Володимира Святославовича символом сильної, суверенної державності стало карбування перших монет – златників та срібляників. Златники Володимира були одними з найперших монет київського карбування. Одночасно почалося виготовлення і срібляників. На них, на відміну від златників, було зображення княжого родового знаку власності – тризуба. Це означало відхід від візантійських монетних зразків і формування власних стандартів оформлення монет [19, с. 63]. Отже, монетні майстри виробили власний стиль зображень і написів. Завдяки цьому златники та срібляники володарів Київської держави стали важливими пам'ятками її політичної та економічної історії, духовно-релігійного життя, культури, мови, письма та мистецтва [9].

Проте, незважаючи на появу металеві валюти, хутро було загальним цінним еквівалентом майже до XIV ст. – часу, коли почалося систематичне, масове карбування монет [1]. Свої монети карбували і сини князя Володимира, які займали київський престол. Слід зазначити, що ці монети – перші державні документальні джерела, які також зберегли зображення тризуба – знака київських князів та містили виключно слов'янські написи і зображення своїх правителів. Усе це мало величезне значення для національного самоусвідомлення, самоіндефікації та самоутвердження.

Окремо слід сказати і про гривну, яка свого часу виконувала роль грошей. Для значних торгових операцій потрібна була певніша і твердіша валюта, ніж "куна", тому з'являються срібні злитки – гривні. Хоч існували і золоті гривни та вони не отримали такого визнання та застосування, як срібні. У XI столітті гривна почала розглядатися ваговою грошовою одиницею. Вага її срібла прирівнювалась також до певної кількості монет. Згодом на Русі з'являються декілька видів гривень: срібна (вагова – від 160 до 205 грамів) та гривна кун (лічильна). Спочатку їхня собівартість була однаковою, але внаслідок нестабільної ваги монет одна гривна стала дорівнювати кільком кунам. У Київській Русі в обігу були гривні різні за формою та вагою, зокрема: київські, чернігівські, литовські (західноруські), новгородські.

Вперше гривна згадується у договорі Русі з Візантією (IX ст.) [9]. Існує декілька пояснень щодо етимології гривни, але без суттєвих відмінностей. Грива, старослов'янською мовою – шия. Оскільки деякі хутра тварин виконували функції грошей, то їх назви переходили і на грошові одиниці. Термін «гривна» також пов'язують з шийною прикрасою з коштовного металу. Частіше за все це були м'яко закруглені обручі, з кінцями у вигляді голівок левів, прикрашені кольоровою емаллю. Коштовні гривни створювалися цілком із золота. Згодом це слово набуло нового значення – стало відповідати певній вазі, переважно срібла, яка отримала назву гривни срібла [10].

Паралельно з монетними гривнами на грошовому ринку українських земель перебували в обігу й дрібні грошові одиниці – куни, ногати та векші. 1 гривна = 20 ногатам = 50 кунам = 150 (або 100) векшам (виверицям) [19, с.73]. Гривни – злитки срібла (золота) певної ваги та форми на початку XII ст. поступово почали замінюватися монетами. Усі монетні гривни проіснували до другої половини XIII ст., а новгородські виявилися найбільш стійкими і тільки у кінці XV ст. поступово були витіснені монетами чужоземних княжих дворів. Згодом злитки взагалі виходять з обігу, а рубль (українська назва – карбованець) залишається як грошово-лічильна одиниця, яка стає символом російської, а потім і радянської монетної системи. Гривна існувала до XVIII ст. лише як вагова монета – гривенка.

Продовжуючи розглядати основи фінансотворення у Київській Русі, слід звернути увагу на джерела, які законодавчо закріплювали та вносили зміни до процесу збалансування товарно-грошових надходжень до княжої казни. Одним з таких законів є «Руська правда», виданий Ярославом Мудрим. З його появою було законодавчо закріплено сплату непрямих податків, як важливого джерела князівських прибутків, які існували у формі торгових і судових зборів (мита) [18, с.34]. За князювання Ярослава Мудрого Київ став торговельним центром не тільки Київської Русі, але й східної Європи. Він намагався забезпечити незалежність церковної ієрархії від Візантії, заснувавши 1039 року в Києві митрополію. Ярослав Мудрий також вдосконалив збір данини, а сприяння розвитку землеробства, скотарства, ремесел, промислів та торгівлі забезпечило суттєве поповнення княжої казни.

Основні засади державного управління та фінансової політики, встановлені за часів Ярослава Мудрого, були продовжені за часи правління Володимира Мономаха. При ньому було запроваджено нові статті до "Руської правди", впорядковано справу позики, обмежено довільне стягування відсотків (риз) з громадян. Лихварям заборонялося знімати відсотки більше двох разів, а якщо він бере відсоток втретє, то втрачає свій капітал. Було встановлено максимальний відсоток на позики та введено прообраз процедури банкрутства, де майно збанкрутілої людини продавали з аукціону, а виручені гроші розподілялись між кредиторами: перевагу мали іноземці, за ними слідували князі, а потім отримували гроші всі інші кредитори.

За правління Мономаха був розроблений та задіяний механізм справедливих відносин у суспільстві, який впливав також і на державну фінансову складову. У "Повчанні дітям" Мономаха, крім всього іншого, заповідав бути уважними до чужинців та купців, бо "кожен з них несе по світу добру чи лиху славу". Таким чином Володимир Мономах підтримував престиж княжого трону та гуманні ідеали не тільки всередині держави, але й за її межами.

Економічна могутність та розвиток фінансових інституцій яскраво підкреслюють високий авторитет Київської Русі, засвідчують та підтверджують той факт, що вона була однією із найрозвиненіших держав Європи тих часів. Однак після смерті Ярослава Мудрого Київська Русь була поділена на декілька окремих частин, що призвело у 30–40-х роках XII ст. до її розпаду. Монголо-татарське нашествя прибавило негативу фінансово-економічній могутності Руських земель.

Деякою іншою була ситуація в південно-західній частині Русі, де основними політичними центрами виступали Галицьке і Волинське князівства. Першими Галицькими князями були нащадки онуків Ярослава Мудрого – Ростиславичі, а на Волині – Мстиславичі, які вели свій родовід від Володимира Мономаха. У 1199 році князь Роман Мстиславович об'єднав під своєю владою територію Галицького і Волинського князівств, таким чином утворився єдина Галицько-Волинська держава [12, с. 6]. Галицько-Волинська держава поступово стала спадкоємницею Києва та продовжила славі традиції національного державотворення. Вона набула найбільшого розквіту за часів правління Данила Галицького, який продовжив славі традиції свого батька. Син князя був князем від народження, натомість королем його мав визнати Папа Римський. Отримавши 1253 року королівську корону від папи Інокентія IV, Галицько-Волинський правитель ставав повноправним європейським монархом. Під його владою поширювалися західноєвропейські культурні впливи, прищеплювалися відповідні державні та адміністративні форми управління, зокрема в житті міст. З його ініціативи було закладено низку нових міст, у тому числі Львів, названий так на честь старшого сина князя Лева [3].

Данило Галицький переніс столицю Галицько-Волинського князівства з Галича до Холму. Для зміцнення міжнародного авторитету держави 1246 року було засновано у Галичі церковну митрополію, що перебрала на себе функції загальноруської. Час його князювання був добою найбільшого економічно-культурного піднесення та посилення могутності Галицько-Волинської держави. Маючи кордони по Карпатах, Дніпру та Дунаю, за його правління вона зробилася найбільшою державою в Європі, стала прообразом першої української національної держави.

Данило Галицький проводив прогресивні на той час державні й адміністративні реформи, розвивав освіту, культуру тощо. Серед різних промислів князівства одним з провідних було солеварництво. Галицько-Волинське князівство, поряд з Кримом, було єдиним регіоном, який постачав сіль Руським князівствам та у країни Західної Європи. Основними торговельними шляхами були сухопутні. На сході вони зв'язували Галич і Володимир з Київським і Полоцьким князівствами та Золотою Ордою; на півдні і заході – з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею та Священною Римською імперією, а на півночі – з Литвою. Заохочувалась міжнародна торгівля шляхом зменшення мита та податків з купців на торгових шляхах і міських площах. Державна скарбниця поповнювалася за рахунок збору данини, податків, мит з населення, війн і конфіскації володінь неугодних бояр. На теренах Галицько-Волинського князівства ходили руські гривні, чеські гроші і угорські денарії. Деякі князі відливали також монети власного виробництва [4].

Одним з головних чинів князівства був «стольник», який відповідав за своєчасне надходження доходів з земельних володінь. Системою місцевого управління у містах керували тисяцькі і посадники, яких призначав князь. Крім всього іншого вони мали право збирати з населення данину та різні податки, що складала важливу частину князівських доходів та поповнювали казну держави. Роль Галицько-Волинської держави у продовженні національних традицій державотворення надзвичайно велика, адже вона зберегла і пронесла цінності Київської Русі ще на 100 років після встановлення золотоординського ярма і представляла українську державність на міжнародній арені. Згідно з твердженнями істориків «... відкриваючи західноєвропейській культурі шлях на українські землі, ця державність допомогла уникнути однобічної орієнтації на Візантію, запобігти утворенню татаро-монгольського впливу» [19, с. 63].

Однією з характерних ознак фінансового господарства в Галицько-Волинській державі було те, що у XI–XII ст. існувала відробіткова рента, яка поступово змінилася на продуктову. На території Галицько-Волинської держави була збережена грошова система Київської Русі, а «... виготовлення монетно-вагових гривен на галицько-волинських землях тривало і впродовж XIII та XIV ст. На грошовому ринку українських земель цього історичного періоду відбулася значна еволюція. З розвитком економічного життя вдосконалюються і товарно-грошові відносини. Поряд з іноземними номіналами, основними з яких були срібні празькі гроші та угорські золоті флорини, функціонувала і власна монета, яку карбували в різних регіонах на території сучасної України: руські грошики та львівські півгроші – на монетному дворі у Львові, подільські півгрошики – у Смотричі, монети Володимира Ольгердовича – в Києві та ін.» [19, с. 74].

Слід визнати, що Галицько-Волинська держава була головним політичним осередком майбутньої України. Згодом, у 1348 р., Польща захопила Галицьку землю, а в 1377 р. – частину Західної Волині. Литва оволоділа Володимиром, Луцьком, Кременцем та іншими містами Волині. Доба Польсько-Литовських часів характеризується втрачанням атрибутів української державності та національних особливостей законодавчої, судової і податкової систем [16, с. 47]. Західноукраїнські землі підпали під владу чужоземних правителів, припинила своє існування українська державність княжих часів.

Висновки. На основі проведення теоретико-методологічних досліджень можна стверджувати, що фінансовий розвиток на українських землях відзначався активністю, особливо в часи національного державотворення.

Продовження фінансових традицій слугувало зародком становлення української державності в кожному окремо взятому історичному періоді життя українського народу. У свою чергу, княжі часи мали величезний вплив на подальше національне відродження, вже за доби Гетьманщини, а фінансово-економічні відносини продовжували набувати національної самобутності.

Отже, вивчення минулого дає можливість зрозуміти сьогодення та змоделювати майбутнє. Саме тому доцільно продовжувати дослідження з даної тематики, що дасть змогу глибше осягнути витoki, національні особливості, надбання та традиції фінансового господарства на українських землях, починаючи від найдавніших часів.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр «Академія» 2002 / О. Д. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ebk.net.ua/Book/history>.
2. Василик О.Д. Державні фінанси України: Підручник / О.Д. Василик. – К.: Вид-во НІРС. – 2000. – 416 с.
3. Галицько-Волинська держава за князя Данила Романовича та його наступників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrmap.su/uk-uh/7285.html#bkmk:1>.
4. Галицько-Волинське князівство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
5. Значение слова "Куявия (центр Др. Руси)" в Большой Советской Энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article067943.html>. Земли русов глазами арабов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibliotekar.ru/nachalo/1-2.htm>.
6. Кириленко О.П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика) / О.П. Кириленко. – К.: Вид-во НІОС, 2000. – 384 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentbooks.com.ua/content/view/754/1/2/#5736>.
7. Круш П.В., Кожемеченко О.О. Національна економіка: регіональний та муніципальний рівень: Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 320 с.
8. Кухарець Л.В. Від данини до податків // Фінанси України. – 1997. – № 3. – С. 105, 107.
9. Монети Київської Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
10. Нечай Н. Нариси з історії оподаткування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dpa.cv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=160:2009-06-11-12-16-55&catid=8:2009-06-02-11-18-30&Itemid=24.
11. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн: навч. посібн. / Ю.В. Пасічник. – К.: Вид-во "Знання-Прес", 2002. – 495 с.
12. Пилип'юк В. Земле Франкова, вклоняюся тобі! – Л., Вид-во «Світло й тінь», 2011. – 120 с.
13. Полонська-Василенко. Історія України. Том 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.biblos.org.ua/download/download.php?ncat=3&nFi=../datas/sients/history/polonskv.htm.rar&nFiCF=004.dil>.
14. Полонська-Василенко. Історія України. Том 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentbooks.com.ua/content/view/487/49/1/5/#22856>.
15. 1000-річчя Давньоруської монетної чеканки. "Срібляник Володимира", "Златник Володимира". [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ua.museum-of-money.org/view/monetna_chekanka_kivsko_rus/.
16. Фінанси: Навч. посіб. / В.І.Оспішев, Л.І.Лачкова, О.П. Близнюк та ін. / За ред. В.І.Оспіщева. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 366 с.
17. Фінанси: курс для фінансистів: Навч. Посібник / За ред. В.І.Оспіщева. – К.: Знання, 2008. – 567 с.
18. Цимбал Т.Я. Держава, право та податкова система України (у схемах) / : Навчальний посібник. – Ірпінь, 2001. – 45 с.
19. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р.М. Шуст: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
20. Ярошенко Ф.О., Павленко В.Л. Історія податків та оподаткування в Україні: Навчальний посібник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – 240 с.